

Ole Michael Selberg

Om „f” og „s” i fraktur (gotisk skrift)

Frem til et stykke inn på 1900-tallet ble en stor del av alt trykt materiale i Norge satt med fraktur („gotisk skrift”). Et typisk trekk så vel ved fraktur og andre brutte skrifter (f.eks. schwabacher) som ved eldre former av antikva (inntil begynnelsen av 1800-tallet) er at minuskelen „s” opptrer i to varianter, som henholdsvis „s” og „f”. Fordelingen av disse to følger bestemte regler, som i dag stort sett ikke overholdes når fraktur eller andre brutte skrifter unntaksvis brukes som blikkfang eller stemningsstaper. Som regel anvendes da „s” overalt, også der hvor man i korrekt fraktursats skulle hatt „f”, jf. „Christiania” istedenfor „Christiania”, „Dr. Faustus” istedenfor „Dr. Faustus”. Også den motsatte feil (som oppleves som enda et hakk verre av typografisk sarte sjeler) forekommer imidlertid. På forpermen til en norsk oversettelse fra 1987 av Christopher Marlowes Faust-skuespill pranger således „Faustus” med store bokstaver!

Hovedregelen for hvordan „s” og „f” skal fordeles, er enkel: Kort „s” brukes i slutten av en stavelse, lang „f” i andre tilfeller: „hus”, „huset”, „spis”, „spise”, „Astrid”, „asle”, „vigle”. Kombinasjoner av „f” + konsonant(er) som kan forekomme i fremlyd („ff”, „fp”, „ft”, „ffl”, „fft” o.l.), betraktes i regelen som hørende til samme stavelse, med mindre det dreier seg om sammensatte ord, der „s” står foran sammensetningsfugen. Man skriver altså „iste” (subst.) men „ifte” (pret. av „ife”), „husle” men „huskaldt”, „lespe” men „dispensasjon”. Merkt ellers: „hvisle”, „rasle”, „esle”, „Gisle”, „varsle”¹; „heslig” (adjektiver med suffikset =lig); „løsne”, „visne” o.l. (infoative verb dannet med „=ne”); „løsning” o.l. (verbalsubstantiver på „=ning”), „frosne”, „voksne” o.l. (bøyningsformer av „frosjen”, „voksjen”); „vesle” (av

¹ Ved dette verbet forekommer vasking – mens Brynildsens „Engelsk-norsk ordbog” (1886) har „varsle”, har Ivar Aasens „Norsk Ordbog” (1873) „varsle”. Begge skriver imidlertid „rasle” i motsetning til Badens „Dansk-latinsk Ordbog” fra 1831, som har „rasle”.

„vesal“), „usle“; „Kasmus“, „Oscar“. Merkt spesielt bønningformer som „visst“, „spisst“ (til „vis“, „spis“), og „visste“ (preteritum av „vite“).

Tross usikker etymologi bør det (som på tysk) være kort „s“ i „Oslo“. På tittelbladet til Fonnas opptrykk av Nasens „Norst Ordbog“ står det imidlertid „Oslo 1977“.

I fremmedord følges, som det fremgår av eksempelet „dispensasjon“ ovenfor, det samme morfemgrenseprinsipp, såfremt etymologien er noenlunde klar: „disponere“, „desperat“, „transport“, „transkribere“ (trans + scribere), med enkelte unntak: „transitiv“ (trost: trans + ire). Merkt at man, som i tysk, har „s“ i „-isme“ (tyst: „-ismus“): „skandinavisme“, „sosialisme“, men at man på den annen side, i motsetning til tysk, bruker „f“ foran „l“ i innlyd og utlyd: „masse“ (tyst: Masse) „grotest“ (tyst: grotesk), „obelisk“ (tyst „Obelisk“). I tysk opptrer „f“ bare i fremlyd („fhythisch“, „skuril“) eller etter morfemgrense („Manuskript“, „Mikroskop“).

Spesielle problemer reiser fremmedord som i eldre ortografi ble skrevet med „x“: „Exempel“, „Examen“. I annen halvdel av 1800-tallet gikk man både i Norge og Danmark etterhvert bort fra bruken av „x“ – først i hjemlige ord, deretter også i ord av latinsk-gresk opphav. „Exempel“ ble da i frakturstavs dels til „eksempel“², dels til „eksempelel“³. Det som kan tale for å velge „eksempel“, „eksamen“ med kort „s“ heller enn „eksempel“, „eksamen“, er vel først og fremst hensynet til etymologien. Skrivemåter som „leksikon“, „leksikografisk“ (jf. fotnote 3) istedenfor „leksikon“, „leksikografisk“ lar seg ikke på samme måte begrunne etymologisk.

Ved geminering settes „sf“ hvis de to s-ene hører til hver sin stavelse: „masse“, „messing“, „hus salg“ (jf. tysk: „Masse“, „Messing“, „Haussegen“), og „fs“ hvis de hører til samme stavelse: „ofse“.

² E. Schreiner, „Latinsk sprøglære til skolebrug“, Kta. 1885; „Det nye Testamente“ (Seb. 4,11), Kta. 1923.

³ J. Th. Jensen og M. J. Goldschmidt „Latinsk-dansk Ordbog“, Kbh. 1920; her finner man også „leksikografisk“.

„visshet“, „Rußland“ (tyf. „Rußland“), „glafsaktig“. Ved sammenstøt av tre s-er i en sammensetningsfuge, som i spiss-slede eller spisslede, beholdes i fraktur sats alle s-ene: „spisslede“. Merk at „ß“ i ikke=tyffe navn skal settes uten ligatur: „Lufaszewski“.

Ovenstående regler for fordelingen av „f“ og „s“ gjelder fra ca. 1830–1840. Før den tid brukte man i Danmark og Norge, likesom i Tyskland, „ff“ istedenfor „sf“ når det ikke gikk noen morfemgrense mellom de to s-ene: „diffé“.

3 tyff gjelder, som antydnet ovenfor, til dels noe andre regler enn i norsk. Spesielt må man merke seg at dobbelt „f“ etterfulgt av vokal i tyff skrives „ff“ såfremt den foregående vokal er kort og de to s-ene ikke er skilt av en morfemgrense: „Naffe“, „Küffe“.⁴ Derksom den foregående vokal er lang, eller hvis dobbelt „f“ står sist i et ord eller foran en konsonant, brukes isteden „ß“: „Nafße“ (flertall av „Nafß“), „Grüße“, „Gruß“, „Ruß“ (i 1996 endret til „Ruß“, jf. neste avsnitt), „läßt“ (i 1996 endret til „lässt“, jf. neste avsnitt).

Rettskrivningsreformen av 1996 bestemte at „ß“ bare skulle brukes etter lang vokal, hvilket innebærer at man i fraktur istedenfor „Ruß“, „Ambißstube“, „mißtrauen“ må skrive „Ruß“, „Ambißstube“, „mißtrauen“, med sekvensen „ßs“ som hittil ikke har forekommet i tyff. Merk ellers: „ich wußte es“, „ihr müßt“ („ff“ foran „t“); „ein bißchen“, „das Gäßchen“; „messbar“, „das Müßlein“, „häßlich“ („Österreichisches Wörterbuch“, Wien 2001, s. 858, oppfører også „messbar“, „das Müßlein“, „häßlich“ o.l., med „ff“ som alternativt til „ßs“ foran andre avledningsendelser enn „=chen“).

Både etter gamle og nye regler får man: „Gulbranssen“, „Jonasson“, „Kowalsti“, „Czartowski“ (alltid „=sti“ i polske navn, ikke „=ski“!).

Satt med Kleiße-Fraktur (brødskrift) og Alte-Schwabacher (overskrift)

⁴ Vær imidlertid oppmerksom på følgende unntak: Når den latinske forstavelsen „dis-“ følges av et morfem som begynner på „f“, setter man i tyff fraktur sats „ff“, ikke „sf“: „dissentieren“, „Dissident“, „Dissertation“, „Dissonanz“ osv.